

POLSKOJĘZYCZNE PUBLIKACJE NA TEMAT GŁODU NA UKRAINIE W LATACH DWUDZIESTYCH I TRZYDZIESTYCH XX w.

W okresie międzywojennym sowiecka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska prowadziły przeciw sobie intensywne działania wywiadowcze. Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jednak największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc na sowieckiej Białorusi i Ukrainie, przy czym zdecydowanie największe zainteresowanie wzbudzała Ukraina. Stąd też w polskich archiwach zachowało się wiele dokumentów archiwalnych dotyczących tej tematyki, w tym także tych, które omawiają zjawisko Wielkiego Głodu na Ukrainie w latach 1932-1933. Od lat stanowią one obiekt zainteresowania polskich historyków.

Dlatego też autor podjął się zadania przedstawienia i oceny dotychczasowego dorobku polskiej historiografii dotyczącej powyższej tematyki. Obiektem jego analiz stały się zarówno wydane na przestrzeni ostatnich 20 lat wydawnictwa o charakterze źródłowym, jak i poświęcone tej tematyce monografie autorstwa historyków polskich oraz obcych, których prace zostały przetłumaczone na język polski.

Słowa kluczowe: *głód na Ukrainie w latach 1932-1933, źródło, polska historiografia.*

У міжвоєнний період Радянська Росія і Республіка Польща проводили один проти одного інтенсивну розвідувальну діяльність. Інтереси польської розвідки досягли навіть найвіддаленіших куточків радянської імперії. Проте, основна увага і зусилля були зосереджені на областях, що лежали поблизу польського кордону з Радами, тож найбільший інтерес викликала Україна. Таким чином, в польських архівах збереглося багато архівних документів на цю тему, в тому числі тих, які обговорюють феномен Великого голоду в Україні в 1932-1933 роках. Протягом багатьох років, вони є об'єктом інтересу польських істориків.

Таким чином, автор поставив перед собою завдання представлення та оцінки поточних досягнень польської історіографії з даного питання. Об'єктом аналізу стали видані впродовж останніх 20 років публікації джерел та присвячені цій тематиці монографії польських і зарубіжних істориків, чії роботи були перекладені польською мовою.

Ключові слова: *голод в Україні 1932-1933 років, джерела, польська історіографія.*

In interwar period the co naissance operations of Polish Intelligence Service were concentrated on Soviet Belarus and Soviet Ukraine. Therefore, in Polish archives have been saved so many records connected with above-mentioned topic. Polish historians have been interested in them for years.

For this reason, the author has made an effort to present and to estimate the existing work of Polish historiography concerning the mentioned subject matter. He focused both on original publications and the monographs of Polish and foreign historians, which were presented in last 20 years.

Keywords: *famine in Ukraine in 1932-1933, source, Polish historiography.*

Traktat ryski zawarty dnia 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie

otwarte działania wojenne. Stało się tak, ponieważ część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta, co przez cały okres międzywojenny powodowało istnienie wielu napięć w ówczesnych stosunkach polsko-sowieckich [1].

Poza tym obydwie państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska,

pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze. Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc na sowieckiej Białorusi i Ukrainie, przy czym zdecydowanie największe zainteresowanie wzbudzała Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło [2]. Poza wywiadem wojskowym kierowanym przez Oddział II Sztabu Głównego [3] cennych informacji tego typu dostarczała również polska służba dyplomatyczna [4].

W efekcie działań tego typu w okresie lat 1921-1939 powstała ogromna liczba akt, z których znaczący procent, już jako dokumenty archiwalne, dotrwał do naszych czasów, stanowiąc niezwykle cenne źródła historyczne. Pewna część z nich dotyczy także zjawiska głodu, który miał miejsce na sowieckiej Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Powoduje to, że współcześni polscy historycy zainteresowani tymi kwestiami dysponują bezcennym niekiedy materiałem badawczym. Natomiast skutkiem podejmowanych przez nich prac są publikacje poświęcone tej tematyce, które w ciągu ostatnich dwudziestu lat ukazały się w Polsce.

Póki co ich liczba nie jest niestety zbyt wielka, gdyż swobodne badania tej problematyki stały się w Polsce możliwe dopiero po 1989 r. Mimo to, pomijając drobniejsze artykuły oraz przyczynki, obecny dorobek polskiej historiografii w tej dziedzinie tworzą wydawnictwa źródłowe oraz grupa opracowań o charakterze monograficznym.

Ich przegląd należy rozpocząć od wydawnictw o charakterze źródłowym. Pierwszą w Polsce publikacją tego typu [5] było wydawnictwo przygotowane w 2008 r. przez Roberta Kuśnierza zatytułowane «*Pomór w «raju bolszewickim»*» [6]. Zawiera ona obszerny wstęp, 70 dokumentów dotyczących Wielkiego Głodu oraz aneks, w którym zamieszczono fotografie oraz fotokopie wybranych dokumentów. Całość kończy natomiast indeks osób. Poza tym

omawiany tutaj, liczący w sumie 205 stron, tom źródeł zaopatrzonej został w przypisy, stanowiące aparat naukowy niezbędny do prawidłowego zrozumienia zamieszczonych tam dokumentów.

Wszystkie zawarte w tej publikacji dokumenty – raporty, sprawozdania, meldunki, relacje – pochodzą z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, z zespołu: Oddział II Sztabu Głównego, a wytworzyli je zarówno pracownicy polskich placówek dyplomatycznych działających w tym czasie w ZSRS [7], jak i agenci oraz pracownicy różnych placówek wywiadowczych oraz komórek analitycznych polskiego wywiadu wojskowego. Ciekawostką jest dokument nr 8 zatytułowany: «*Fragment sprawozdania II Sekcji Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej – około 1 września 1932 r.*» [6, s. 45-46], dotyczący sytuacji «społeczno-ekonomicznej» na sowieckiej Ukrainie. W praktyce jest to analiza przyczyn zaniku wszelkich form aktywnej walki ukraińskiego chłopca przeciwko sowieckiemu reżimowi oraz narzucanemu przez niego na wsi nowemu modelowi gospodarzemu.

Wspomnieć też tutaj należy, iż znaczna część zawartych w tym tomie dokumentów znalazła się również w późniejszych polskich edycjach źródeł dotyczących Wielkiego Głodu na Ukrainie.

W ramach wydawanej w Polsce przez Instytut Pamięci Narodowej – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji Rzeczypospolitej Polskiej przy współpracy Instytutu Badań Politycznych i Narodowościowych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz wydzielonego Archiwum Państwowej Służby Bezpieczeństwa Ukrainy serii zatytułowanej: «*Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*»¹ w 2008 r. ukazał się tom 7 dotyczący Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933 [8]. Ten obszerny wydany zarówno w języku polskim, jak i ukraińskim – równolegle – tom źródeł, zawiera 225 dokumentów oraz 5 aneksów i liczy w sumie aż 1204 strony druku. Przygotował go zespół złożony z polskich i ukraińskich

¹ Ukraiński tytuł tej serii brzmi: *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.*

badaczy² z zachowaniem wszelkich wymogów stawianych fachowym publikacjom tego typu. Stąd też zaopatrzone go w cały aparat naukowy w postaci przypisów oraz indeksu nazwisk i indeksu geograficznego.

W tomie tym, zgodnie z jego tytułem, zaprezentowano w większości niepublikowane dotychczas materiały archiwalne polskich i sowieckich służb specjalnych dotyczące sytuacji na Ukrainie w dramatycznym okresie lat 1932-1933. Autorzy wyszli bowiem ze słusznego założenia, iż o klęsce głodu z tych lat nie wolno milczeć ani też jej ignorować, gdyż była ona ważnym ogniwem w łańcuchu katastrof, które dotknęły Europę w XX w.

W efekcie tego zgromadzili oni dokumenty polskiego wywiadu wojskowego, dyplomacji, policji i administracji pochodzące z Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (33 dokumenty) i z Archiwum Akt Nowych w Warszawie (5 dokumentów). Oprócz obrazu sytuacji aprowizacyjnej oraz społecznej i politycznej na Ukrainie zawierają one również informacje dotyczące postaw i poglądów diaspory ukraińskiej w Polsce na kwestię głodu panującego na sowieckiej Ukrainie.

W tomie tym pomieszczono również dokumenty sowieckich organów bezpieczeństwa i administracji państwowej, które znajdują się w następujących archiwach ukraińskich: w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie [9] (3 dokumenty), w Państwowym Archiwum Obwodu Iwano-Frankińskiego w Iwano-Frankiwsku [10] (20 dokumentów), w Państwowym Archiwum Obwodu Wołyńskiego w Łucku [11] (17 dokumentów), w Państwowym Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu [12] (18 dokumentów), a także dokumenty wytworzone przez

OGPU/NKWD ZSRS pochodzące z wydzielonego Państwowego Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy [13] (134 dokumenty).

Materiały pochodzące z archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy stanowią przede wszystkim różnego rodzaju doniesienia agenturalne, wytyczne oraz informacje zbiorcze, a także protokoły przesłuchań prowadzonych przez funkcjonariuszy bezpieki i sporządzane przez śledczych akty oskarżenia. Ponadto są tam także doniesienia różnych dyplomatów akredytowanych w tym czasie w ZSRS, którzy w 1932 i 1933 r. w możliwie pełny i obiektywny sposób próbowali informować swoje rządy o rozmiarach głodu na Ukrainie oraz o jego przyczynach i następstwach. Wśród dokumentów tego typu znajdują się także takie, które dotyczą mniejszości polskiej na ówczesnej Ukrainie. Całość tego wydawnictwa uzupełniają fotografie oraz fotokopie wybranych dokumentów.

Kolejną publikacją tego typu jest również obszerny tom źródeł wydany w 2008 r. przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych w Warszawie, opracowany przez Jana Jacka Bruskiego [14]. W jego skład weszło bowiem 211 dokumentów znajdujących się w części zasadniczej oraz 25 zamieszczonych w aneksie, co wraz z odpowiednim aparatem naukowym oraz indeksem rzeczowym i indeksem osób, nie licząc fotografii, stanowi 778 stron tekstu.

W omawianym tutaj tomie, zgodnie z jego tytułem, zgromadzono akta wytworzone przez polskie placówki dyplomatyczne działające wówczas na terenie ZSRS oraz dane zgromadzone i opracowane wtenczas przez wywiad wojskowy, czyli przez Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Prezentowany w tym tomie wybór dokumentów jest efektem kwerendy przeprowadzonej przez jego redaktora we wspomnianych już wcześniej Centralnym Archiwum Wojskowym [15] oraz Archiwum Akt Nowych [16] w Warszawie, gdzie przechowywane są akta byłych polskich placówek dyplomatycznych oraz dokumenty pozostałe po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Natomiast zawartość aneksu to efekt poszukiwań w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie [17].

Wśród opublikowanych w tym tomie źródeł zdecydowanie przeważają raporty polskich

² W skład komitetu redakcyjnego weszli: Jerzy Bednarek, Serhij Bohunow, Serhij Kokin, Petro Kułakowski, Marcin Majewski, Piotr Mierecki, Zbigniew Nawrocki, Jurij Szapował, Jędrzej Tucholski i Wiktor Tychomyrow. Natomiast wyboru dokumentów oraz ich redakcji naukowej dokonali: Diana Bojko, Wanda Chudzik, Wasyl Danylenko, Joanna Karbarz, Serhij Kokin, Petro Kułakowski, Serhij Łanowenko oraz Marcin Majewski i Jurij Szapował. Przekładu z języka ukraińskiego dokonały Krystyna Duszyńska i Katarzyna Seń, zaś z języka rosyjskiego Małgorzata Słoń-Nowaczek oraz Wanda Tarnawska.

placówek konsularnych w Kijowie i Charkowie. Uzupełniają zaś je dokumenty sporządzone przez pracowników Poselstwa Rzeczypospolitej w Moskwie. Do najwartościowszych z nich należą raporty i sprawozdania przygotowane przez ówczesnego attaché wojskowego, mianowicie podpułkownika dyplomowanego Jana Kowalewskiego.

Kolejną ważną grupę akt stanowią meldunki i raporty wywiadowcze dotyczące Ukrainy kierowane głównie do Referatu «Wschód» Wydziału Wywiadowczego Oddziału II Sztabu Głównego. Całość zaś uzupełnia kilka ciekawych dokumentów różnej proveniencji. Są to listy otrzymane lub przechwycone przez polskie placówki dyplomatyczne, a także opracowania powstałe w warszawskiej centrali polskiego wywiadu wojskowego, czy też wreszcie artykuły z «Przeglądu Informacyjnego Polska a Zagranica» oraz z «Biuletynu Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych».

Warto też tutaj podkreślić, iż redaktor tego tomu wyszedł nieco poza ramy czasowe właściwego *Hołodomoru* i zamieścił w nim również dokumenty częściowo pokazujące jego genezę oraz niektóre tragiczne skutki³.

Wyłaniający się z nich obraz sytuacji żywnościowej oraz społecznej i politycznej na sowieckiej Ukrainie w latach 1932-1933 pozwala na konstatację, iż zarówno polska dyplomacja, jak i wywiad oraz korzystające z ich wiedzy polskie czynniki rządowe miały stosunkowo rozległą i dość dokładną wiedzę na temat tragicznych wydarzeń rozgrywających się w tym czasie na Ukrainie.

Cennym uzupełnieniem omówionych powyżej edycji źródłowych może być publikacja poświęcona głodowi i represjom władz sowieckich wobec ludności polskiej na Ukrainie, jakie miały miejsce w latach 1932-1947 [18]. Wydało ją Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie. Obok obszernego wprowadzenia do tematyki tego tomu zawarto w nim 58 relacji Polaków, głównie kobiet, z

ówczesnej sowieckiej Ukrainy⁴ na temat ich przeżyć związanych z głodem i represjami w omawianym tutaj okresie czasu. Jest to jedynie część ze znacznie większego zbioru liczącego w sumie 377 nagranych na taśmie magnetofonowej oraz przepisanych i wcześniej już wydanych drukiem relacji, oczywiście nie tylko Polaków, dotyczących tych wydarzeń [19]. Dają one możliwie pełny, choć jednocześnie subiektywny, obraz stalinowskich represji wobec ludności sowieckiej Ukrainy, w tym również Polaków, w okresie przymusowej kolektywizacji i Wielkiego Głodu z lat 1932-1934 oraz późniejszych wydarzeń związanych z II wojną światową i kolejną falą głodu, który miał miejsce w latach czterdziestych.

Warto tutaj podkreślić, iż jest to pierwsza w języku polskim publikacja tego typu zawierająca swobodne wypowiedzi kolchoźników, mające charakter spontanicznego monologu. Ponadto jak to łatwo stwierdzić w trakcie ich lektury są one wolne od poszukiwania odpowiedniej formy wyrażania myśli, co jest typowe dla ludzi o niskim statusie wykształcenia. W efekcie tego ich język jest niezwykle obrazowy, plastyczny oraz realistyczny i nasycony konkretnymi. Z reguły też w wypowiedziach tych szczegółowo opisane są indywidualne przeżycia relantów lub też ludzi z ich najbliższego otoczenia. Wskutek tego powstał w wielu miejscach niezwykle tragiczny obraz Wielkiego Głodu lat 1932-1933 oraz represji sowieckich wobec ludności polskiej i ludności katolickiej na Ukrainie z lat 1932-1947, jakiego w dotychczasowej polskiej literaturze historycznej jeszcze nie było [20].

Pierwszą naukową monografią dotyczącą zjawiska głodu na sowieckiej Ukrainie jest praca Czesława Rajcy opublikowana w 2005 r. [21] Jej autor, jednak wyłącznie w oparciu o polską oraz ukraińską i inną literaturę historyczną oraz o opublikowane już wówczas źródła, dokonał analizy pierwszego głodu z lat 1921-1923, Wielkiego Głodu, czyli *Hołodomoru* z lat 1932-1933 oraz głodu, który miał miejsce na Ukrainie w latach po zakończeniu II wojny światowej. Poza tym autor przeanalizował również polityczne i ekonomiczne przyczyny tego

³ Obydwa one dotyczą kwestii polityki ukrajinizacji, przy czym jeden z nich dotyczy sytuacji z 1931 r., a drugi z 1934 r., kiedy ją zakończono i stracono szereg zaangażowanych w nią działaczy ukraińskich.

⁴ Wszystkie relacje dotyczą Polaków z rejonu Połonnego leżącego w dzisiejszym obwodzie chmielnickim, a niegdysiejszym obwodzie kamieniecko-podolskim.

zjawiska, wiążąc je między innymi z próbą ostatecznego złamania przez Moskwę ukraińskiego separatyzmu oraz «ducha powstańczego» i tym samym woli do tworzenia własnej państwowości. W takim samym kontekście postrzega on także pośpieszną i brutalną kolektywizację ukraińskiej wsi. Poza tym przedmiotem jego dociekań stały się też losy ludności polskiej oraz «katolików» zamieszkujących wówczas ukraińską wieś. Sporo miejsca poświęcił także zarówno tym zamierzonym przez władze sowieckie jak i niezamierzonym skutkom ekonomicznym i społecznym, jakie pociągnęła za sobą kolektywizacja oraz periodicznie nawracające na Ukrainie zjawisko głodu. Ciekawym jest również zestawienie poziomu życia Ukraińców, którzy przed 1939 r. zamieszkiwali sowiecką Ukrainę i Rzeczpospolitą Polską. W efekcie tego powstała praca, która w interesujący i wartościowy sposób przedstawia te niezwykle tragiczne wydarzenia z najnowszej historii Ukrainy. Warto też tutaj zauważyć, iż pomimo postępu badań, który miał miejsce po wydaniu analizowanej tutaj pozycji, w wielu aspektach ustalenia tego autora nadal są aktualne.

W tym samym czasie, mianowicie w 2005 r. ukazała się kolejna wartościowa monografia autorstwa wspomnianego już wcześniej Roberta Kuśnierza, dotycząca Ukrainy w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu [22]. Jej autor w oparciu o dość rozległe samodzielne badania źródłowe przeprowadzone zarówno w archiwach polskich jak i ukraińskich, a także wykorzystując bogatą, głównie polską i ukraińską, literaturę przedmiotu, zajął się związkami pomiędzy kolektywizacją a zjawiskiem głodu na Ukrainie z lat 1932-1933. Poza tym wskazał on także na wcześniejsze polityczne oraz ekonomiczne przesłanki, które skłoniły władze sowieckie do przeprowadzenia przyspieszonej i bezwzględnej kolektywizacji.

Ponadto dokonał on także analizy zmian, w praktyce polegających na feudalizacji życia ekonomicznego i społecznego chłopów, jakie w życiu ukraińskiej wsi spowodowało wprowadzenie gospodarki kołchozowej oraz w jej ramach różnorodnych form nacisku i represji, którymi zastąpiono wcześniejsze zdrowe mechanizmy ekonomiczne. Na tym tle autor pokazał przebieg, zasięg oraz demograficzne, ekonomiczne i

społeczne skutki *Hołodomoru* z lat 1932-1933. Poza tym przedstawił on również stanowisko ukraińskiej diaspory oraz obcych rządów i różnych zagranicznych organizacji, w tym także społecznych i charytatywnych, wobec tych wydarzeń i ludobójczej polityki sowieckiej skierowanej przeciwko ukraińskiemu narodowi, głównie zaś tej stosowanej wobec ukraińskiej wsi. Sporo uwagi poświęcił też zmianom i czystkom, do których doszło wtenczas wśród ukraińskich aktywistów partii bolszewickiej na Ukrainie. W efekcie tego powstała najkompletniejsza w dotychczasowym dorobku polskiej historiografii praca dotycząca kolektywizacji z lat 1929-1932 i Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933.

Kolejną pracą, w której, obok innych zagadnień, poruszona została problematyka Wielkiego Głodu z lat 1932-1933 jest monografia Olgi Olszewskiej dotycząca obrazu sowieckiej Ukrainy w prasie polskiej z lat 1929-1939 [23]. Autorka zajęła się w niej zarówno procesem kolektywizacji oraz zmianami ekonomicznymi i społecznymi jakie były z nim związane, jak i samym głodem, który został opisany głównie poprzez pryzmat informacji, ukazujących się na ten temat w ówczesnej polskiej prasie. W efekcie przedstawionych w tej pracy wyników badań autorki potencjalny czytelnik może dowiedzieć się jaki był, czy też raczej jaki mógł być, wśród ówczesnego polskiego społeczeństwa stan wiedzy na temat rzeczywistego kształtu kolektywizacji oraz głodu z lat 1932-1933 będącego jedną z jego bezpośrednich i tragicznych konsekwencji.

Ostatnią monografią dotyczącą tych wydarzeń, którą należałoby tutaj wspomnieć jest praca autorstwa Stanisława Kulczyckiego zatytułowana «*Hołodomor*», która ukazała się w Polsce w 2008 [24]. Wydało ją Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowak-Jeziorańskiego z Wrocławia. Jest to tłumaczenie dzieła znanego ukraińskiego badacza dziejów sowieckiej Ukrainy z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Omawiając interesującą nas tutaj problematykę autor sięgnął aż do początków władzy sowieckiej na Ukrainie i wprowadzonego przez nią «komunizmu wojennego», który był pierwszym etapem zrywania normalnych stosunków rynkowych pomiędzy sowiecką wsią

i miastem oraz pierwszym etapem oparcia stosunków społecznych o terror władzy nad społeczeństwem. W dalszej części dokonał on analizy związków pomiędzy przyspieszoną industrializacją a kolektywizacją oraz zmianami politycznymi i społecznymi, które następowały na wsi ukraińskiej od końca lat dwudziestych XX w. Następnie na tym tle omówił pierwszy rok Wielkiego Głodu i przedstawił mechanizm wykorzystania tego tragicznego zjawiska jako elementu terroru przez władze stalinowskie – głównie w roku następnym. Innymi słowy dokonał opisu polityki ludobójstwa, którą wobec Ukraińców prowadził wtenczas Kreml. Poza tym autor zajął się również ostatecznymi skutkami demograficznymi oraz społecznymi głodu z lat 1932-1933.

Oprócz tego Stanisław Kulczycki podjął się również trudu znalezienia odpowiedzi na pytanie jak Wielki Głód był postrzegany przez współczesnych, w tym także przez samych Ukraińców. Jednocześnie po raz kolejny zajął się też kwestią metodologii obliczania strat demograficznych powstałych w wyniku głodu, tak by były one możliwie zbliżone do rzeczywistych, a tym samym dostatecznie wiarygodne.

Z tego co powyżej napisano wynika, iż polska historiografia, poza bardzo wartościowymi publikacjami źródłowymi, dysponuje obecnie również kilkoma opracowaniami o charakterze monograficznym, które już teraz stanowią jej wartościowy dorobek w zakresie poruszanej tutaj problematyki, głównie zaś Wielkiego Głodu na Ukrainie z lat 1932-1933. Zapewne też badania dotyczące zjawiska głodu na sowieckiej Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. będą się w Polsce nadal rozwijały i w przyszłości przyniosą kolejne wartościowe pozycje oraz cały szereg nowych ustaleń. Z punktu widzenia potrzeb polskiej historiografii istotnym i koniecznym do zbadania problemem są bowiem przede wszystkim dzieje ludności polskiej żyjącej na ówczesnej sowieckiej Ukrainie.

Nie bez znaczenia, na co starano się wskazać już wcześniej, jest też fakt, iż w polskich archiwach można znaleźć sporo ciekawych dokumentów archiwalnych pochodzących zarówno ze źródeł dyplomatycznych, jak i pozostałych po polskim wywiadzie wojskowym z lat 1921-1939, na podstawie których można prowadzić bardzo rzetelne badania naukowe, które jak się wydaje mogą być istotnym uzupełnieniem badań współczesnych historyków ukraińskich [25].

Bibliografia

1. Szerzej vide: W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925-1939*, Warszawa 1995; M. Kornat, *Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
2. Obszernej vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, «Південний Архів». Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37), s. 107-143; idem, *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939*, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 8, s. 159-163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, «Історичний Архів. Наукові студії», (Миколаїв) 2012, випуск 9, s. 118-129; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przelomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, «Studia z Dziejów Wojskowości», (Białystok) 2012, tom I, s. 257-287.
3. Obszernej vide chociażby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie*, Warszawa 1994; A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem,

Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939, Warszawa 2002; A. Smoliński (A. Smoliński), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, «Клио». Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); A. Smoliński, *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV*. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012; K. Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury Nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*, Toruń 2011; P. Kołakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.

4. Szerzej vide chociażby: *Stanisław Patek. Raporty i korespondencja z Moskwy (1927-1932)*. Wstęp, wybór i opracowanie dokumentów M. Gmurczyk-Wrońska, Warszawa 2010; A. Wasilewski, *Polska służba konsularna 1918-1939 (akty prawne, organizacja, działalność)*, Toruń 2004; A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005; A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRR odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Sroczyńskiego, Olsztyn-Charków 2010; idem, (A. Smoliński), *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX-XX вв. Диалог цивилизаций*. Материалы международной научной конференции 18-20 мая 2010 г, Тамбов 2010; M. Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*, Warszawa 2010; R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania*, Częstochowa 2011.
5. Pewne związane z tymi wydarzeniami dokumenty opublikowano w Polsce już wcześniej w pracy: *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Część I. Lata 1917-1939. Tom I*. Redakcja S. Stępień, Przemyśl 1998.
6. *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Opracował R. Kuśnierz, Toruń 2008.
7. W tym czasie w ZSRR, poza Poselstwem Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie, na interesującym nas tutaj obszarze funkcjonowały Konsulaty Generalne Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie i w Charkowie – vide choćby: *Kalendarzyk polityczny na 1930 rok*. Praca zbior. pod red. S. Cieszkowskiego, Warszawa 1929, s. 141-142.
8. *Wielki Głód na Ukrainie 1932-1933 (Голодомор в Україні 1932-1933)*. Praca zbiorowa, Warszawa-Kijów 2008.
9. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові.
10. Державний Архів Івано-Франківської Облaсті в Івано-Франківську.
11. Державний Архів Волинської Облaсті в Луцьку.
12. Державний Архів Тернопільської Облaсті в Тернополі.
13. Державний Архів Служби Безпеки України.
14. *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Wybór i opracowanie J. J. Bruski, Warszawa 2008.
15. Odpowiednią kwerendą objęto wyłącznie bogate akta z zespołu: Oddział II Sztabu Głównego.
16. Z zasobu tego archiwum wykorzystano następujące zespoły: Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Ambasada RP w Moskwie i Attaché Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie, a także częściowo zespoły: Instytucje Wojskowe 1918-1939, Ambasada RP w Londynie i Poselstwo RP w Wiedniu.
17. Российский Военный Государственный Архив.
18. *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947. Relacje*. Redakcja R. Dzwonkowski, Lublin 2004, ss. 283.
19. Vide: *Портрет темряви. Свідення, документи і матеріали у двох книгах*. Редактор П. Яшук, Київ – Ію-Йорк 1999.
20. Dotychczas na ten temat pisali: W. Sadowski, *Polityka narodowościowa Sowietów na Ukrainie*, Warszawa 1937; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991; J. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX wieku*, Warszawa 1994; H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998.
21. Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin-Toronto 2005, ss. 188.
22. R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929-1933)*, Toruń 2005, ss. 322.

23. O. Olszewska, *Ukraina radziecka w prasie polskiej w latach 1929-1939*, Toruń 2012, ss. 298. Ponadto vide także: R. Michalski, *Obraz bolszewizmu i Rosji sowieckiej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1917-1939*, Toruń – bez roku wydania; idem, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920-1939 oraz 1945-1948*, Toruń 1999; J. Romanek, *Totalitaryzm sowiecki w ocenie polskiej prasy wojskowej lat 1929-1939*, Toruń 2009.
24. S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*. Przełożył Bogusław Salej, Wrocław 2008, ss. 381.
25. Szerzej vide choćby: Aleksander Smoliński, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt...*; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921 – 1939*, «Archiwa – Kancelarie – Zbiory» – w druku.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Smoliński Aleksander, 2013

Дата надходження статті до редколегії 31.03.2013 р.